

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZALINMA PROSESİNƏ DİN AMİLİNİN TƏSİRİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Rəxşan Ramiz qızı Mehdizadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind-Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Fikrət Fətiş oğlu Cahangirov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aynur Müzəffər qızı Ağazadə

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Çinarə Zahid qızı Şahbazlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
akademik

Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor

Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Hər bir insan cəmiyyətin digər üzvləri ilə sosial, siyasi, mədəni, etnik və s. münasibətlər qurur. İnsanların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətləri dil vasitəsi ilə həyata keçirilir. Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olub, ümumi xalqa məxsusdur. İnsanlar dil vasitəsi ilə digər xalqların adət-ənənələrini, mədəniyyətini, dini etiqadını öyrənir və mənimsəyir. Bu prosesdə din özünəməxsus yer tutur. İnsan ona lazım olan tarixi təcrübəyə, elm və biliklərə əsasən dil vasitəsi ilə yiyələnsə də, sadalananlara stimül verən hər bir insanın malik olduğu daxili aləmi və onun tələbatlarıdır. Bu prosesdə daxili inam, etiqad, insanın bilik və bacarıqları, intellektual səviyyəsi, fəlsəfi dünyagörüşünün özünəməxsus yeri vardır. Təbii ki, bütün bu proseslərdə, yəni hər bir cəmiyyətin sosial, siyasi və ictimai həyatının formalaşmasında dinin istisnasız rolu artıq çoxdan sübut olunmuşdur.

Din hər hansı formada hər bir insanın, cəmiyyətin, xalqın həyatında mühüm rol oynayır və dövlətlərarası, millətlərarası münasibətlərin inkişafında özünəməxsus yer tutur desək yanılmırıq. Ta qədimdən müasir dövrümüzdə qədər dünya ölkələrinin və xalqlarının bir-biri ilə münasibətində din amili öz liderliyini saxlayır.

Din insanlara bir çox dəyərlər təqdim etmə və eyni dəyərlər ətrafında inteqrasiya, bir birlik içində olma, bunlara qoşulma imkanını təmin edir ki, bütün bunlar dil vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Bildiyimiz kimi, bütün tarixi dövrlərdə insanların dini dəyərlərə marağı yüksək olmuşdur. Bu marağı doğuran səbəblər müxtəlif olsa da, məsələnin, problemin nüvə nöqtəsini din təşkil etmişdir.

Son dövrlərdə dinə adekvat və humanist yanaşma, yəni dini sosializasiya bəşəriyyətin qarşısına hər sahədə yeni vəzifələr qoyur. Dinin müxtəlif xalqlar və dövlətlər üçün müstəsna önəmini və əhəmiyyətini nəzərə alsaq, bütün xalqlar və dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərində din amilinin bu münasibətlər prosesinə dil vasitəsi ilə sirayət etməsi danılmaz faktdır. Bu faktor isə təbii ki, hər bir xalqın dilinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Din ilə dilin qarşılıqlı əlaqəsi və sözlənmə prosesində dinin rolunun tədqiqi də

bütün söylənilən fikirlərin müasir dövrümüzdə aktuallığını təsdiq edən problemlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Bundan başqa, xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilinin qlobal dil statusu almasında din amilinin rolu danılmazdır. Qeyd olunanları nəzərə alaraq ingilis dilinin sözlənmə prosesində din amilinin rolunun araşdırılması müasir ingilis dilinin tədqiqi prosesində çox aktual faktor kimi qiymətləndirilə bilər.

Mövzunun işlənmə səviyyəsinə gəldikdə, mövzu ilə bağlı mövcud ədəbiyyat təhlil edilmiş, ümumiləşmələr aparılmışdır. Araşdırmaların təhlili göstərir ki, sözlənmə prosesinin müxtəlif aspektləri dilçilərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Lakin sözlənmə prosesinə din amilinin təsiri geniş və sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Halbuki, din amili nəinki ingilis dilinin sözlənmə prosesində, hətta bütün dünya dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində özünəməxsus yer tutur.

F.Y.Veysəlli, N.Cəfərov, A.Abbasova, S.B.Mustafayeva, T.Ə.Abasquliyevin tədqiqatlarında ingilis dilinin sözlənmə prosesində din amilinin rolu, qanunauyğunluqları və dini terminlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsiri tədqiq edilmiş və maraqlı fikirlər irəli sürülmüşdür. Lakin, konkret olaraq ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində din amili sistemli şəkildə geniş tədqiq edilməmişdir.

Bir çox tədqiqatlarda xristianlıq, yəhudilik və s. dinlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsiri öyrənilsə də, həmin tədqiqatlarda bütün dünyəvi dinlərin ingilis dilinin sözlənmə prosesinə təsiri tam araşdırılmamışdır. Danılmaz faktdır ki, İslam dini bütün dünyəvi dinlərin arasında özünəməxsus yer tutur və qloballaşma şəraitində bu dinin dünya dillərinə, eləcə də ingilis dilinə təsiri çox böyükdür. Belə ki, Quranın ingilis dilinə tərcüməsi və İslam dini haqqında ingilis dilində kifayət qədər kitabların mövcudluğu bu dilə İslam dininin təsiri ilə alınma sözlərin keçməsinə zəmin yaratmışdır. İslam dininin və eləcə də, ərəb mənşəli sözlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində birbaşa və dolayısı ilə böyük təsirə malik olması danılmaz faktdır. *“Ərəb mənşəli sözlərin, dini ifadələrin müasir ingilis dilinin lüğət tərkibində yer alması İslam dinindən öncəki dövrlərə söykənir”* desək yanılmazıq. Bu proses xristian mənşəli və

qeyri dinə mənsub ərəb xalqlarının digər xalqlarla müxtəlif tipli qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində baş vermişdir. Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibində yer alan ərəb mənşəli yunan və latın sözləri də az deyildir ki, bu sözlər yunan və latın sözləri kimi təqdim olunub.

Tədqiqat işində müasir ingilis dilinin sözalınma prosesində din faktoru, monoteist dinlərin rolu və din dilinin qüvvəsi bir mənbə kimi geniş tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin obyektini ingilis dilində dini mənbələrdən alınan sözlər təşkil edir.

Dissertasiya işinin predmetini isə ingilis dilinin sözalınma prosesində din amillərinin təhlilindən əldə edilən nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dilinin sözalınma prosesində din amilinin təsirini aşkar etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə əlaqədar tədqiqatda aşağıdakı məsələlərin araşdırılması vəzifəsi qarşıya qoyulur:

- ingilis dilinin formalaşması mərhələlərini araşdırmaq;
- dünyəvi dinlərin ingilis dilinə təsiri üsullarını tədqiq etmək;
- dini ifadələrin ingilis dilinin lüğət tərkibinin təbəqələrinə təsirini müəyyənləşdirmək;
- ingilis dilinin alınma dini leksikasında məcaz dili elementlərinin araşdırılması;
- müasir ingilis dilinin sözalınma prosesinə monoteistik dinlərin təsirini öyrənmək;
- din vasitəsi ilə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan alınma sözlərin etimologiyasını tədqiq etmək.

Tədqiqatın metodu. Araşdırmanın məqsədindən asılı olaraq yeri gəldikcə təsviri, bəzi hallarda müqayisəli-tarixi metoddan, sistemləşdirmə, qarşılaşdırma, analitik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- sözalınma prosesində din amili mühüm rol oynayan vasitələrdəndir;
- xristianlıq ingilis dilinin tarixi inkişafında və formalaşması mərhələlərində böyük təsir qüvvəsinə malik olmuşdur;

- Bibliyanın ingilis dilinə tərcüməsi bu dilin alınmalarında özünəməxsus yer tutur;
- katolik kilsə və ingilis kilsəsi ingilis dilinin sözalınma prosesində mühüm təsirə malik olmuşdur;
- dini ifadələr ingilis dilinin lüğət tərkibinin laylarına əsaslı şəkildə təsir göstərmişdir;
- müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində Britaniya imperiyası amilinin mühüm rolu olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ingilis dilinin sözalınma prosesində din amilinin rolu tədqiq edilmişdir. İngilis dilinin sözalınması prosesində və lüğət tərkibinin zənginləşməsində din faktorunun böyük əhəmiyyətə malik olması üzə çıxmışdır. Bu prosesdə dini mənbə kimi Bibliya və digər dini kitabların ingilis dilinə tərcümə edilməsinin, dilin zənginləşməsindəki rolu müəyyən olmuşdur. Aydın olmuşdur ki, kilsə amili də ingilis dilinin sözalınma prosesində əsas faktor kimi qiymətləndirilməlidir. Eləcə də, oxşar və eynimənalı dini inancın mövcud olmasının vacibliyi də aşkarlanmışdır ki, bu inanc müxtəlif xalqlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin bir çox aspektləri kimi, sözalınma prosesinə müstəsna təsirini bürüzə vermişdir. İslam dininin və ərəb mənşəli sözlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinə birbaşa və dolayısı ilə müəyyən təsirə malik olması məlum olmuşdur.

Tədqiqatda din vasitəsi ilə müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan alınma sözlərin mənbələri ilk dəfə hərtərəfli tədqiq olunmuşdur. Məlum olmuşdur ki, siyasi, ictimai, coğrafi, mədəni, iqtisadi amillər sözalınma prosesinə nə qədər təsir etsə də, din amili onlar arasında lider olaraq qalır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın elmi-nəzəri əhəmiyyəti ingilis dilinin sözalınma prosesində din amilinin rolunu müəyyənləşdirməkdir. Həmin alınma sözlərin tapılıb lüğət şəklində tərtib olunması işin praktik əhəmiyyətini artıracaqdır. Dissertasiyanın elmi-nəzəri əhəmiyyəti, həm də ingilis dilinin alınma sözlərində dini sözlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olma prosesinin elmi-nəzəri baxımdan öyrənilməsidir. Əsər ingilis dili üzrə lüğətlərin tərtibində, ali məktəblər üçün ingilis dilinin leksikologiyası və sözalınma prosesinə aid dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, ingilis

dilinə aid xüsusi kursların hazırlanmasında dəyərli mənbələrdən biri ola bilər.

Tədqiqatın nəticələri qloballaşma şəraitində dil və dinin qarşılıqlı əlaqəsinin müstəsna əhəmiyyətini elmi şəkildə bir daha sübut edən mənbə kimi də qiymətləndirilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri institutda keçirilən elmi seminarlarda, müxtəlif beynəlxalq və regional elmi konfranslardakı məruzə və çıxışlarda müzakirə edilmişdir. Dissertasiyanın əsas məzmunu, başlıca müddəaları, nəticələri 5 elmi məqalə, 4 məruzə tezislərində öz əksini tapmış və bu yolla aprobasiyadan keçmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Hind və Avropa dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, 8 paragraf, 2 bənd, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 5 səhifə, birinci fəsil – 44 səhifə, ikinci fəsil – 36 səhifə, üçüncü fəsil – 46 səhifə, nəticə – 4 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 11 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 149 səhifədən ibarət olmaqla 265 163 işarə təşkil edir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt, predmeti, məqsədi və vəzifələri, nəzəri və metodiki əsası, elmi yeniliyi, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəaları şərh olunur.

Dissertasiyanın **“İngilis dilinin tarixi inkişafında din amilinin rolu”** adlanan birinci fəslə iki paragrafdan ibarətdir. Fəslin **“İngilis dilinin formalaşması mərhələləri”** adlanan birinci paragrafında ingilis dilinin formalaşması mərhələləri müxtəlif mənbələrə istinadən geniş təhlil edilmişdir. Bu paragrafda ingilis dilinin yazıyaqədərki dövrü və yazılı dil dövrü tədqiq edilmişdir.

Eyni zamanda ingilis dilinin dövrləşməsi tarixi baxımdan təhlil edilmişdir.

İngilis dilinin erkən müasir və müasir ingilis dili dövrü ölkənin dil cəhətdən birləşməsini təmin etdi. Müasir ingilis dili orta ingilis dili dövründə qalmış olan digər dil və dialektləri – kelt, uels, irland, və digər dilləri sıxışdırıb istifadədən çıxartdı. XVI əsrin işğalçılıq siyasəti ingilis dilinin dünyanın digər ölkələrinə nüfuz etməsi və bir çox ölkələrdə dayanıqlı işlənməsinə səbəb oldu. XVII əsrdə Şimali Afrikada, XVIII əsrdə Hindistanda, XIX əsrdə Avstraliyada, XX əsrdə Cənubi Afrikada ingilis dili möhkəmləndi. Hazırda ingilis dilində 300 milyondan çox əhali istifadə edir. İngilis dilindən ikinci dil kimi istifadə edənlərin sayı isə bundan çox-çox artıqdır.

Beləliklə, ingilis dilinin formalaşması müxtəlif mərhələləri keçmişdir. Bu dilin formalaşmasına ümumi şəkildə yanaşdıqda dilin tarixinin müxtəlif dövrləri hər biri onun formalaşmasının müəyyən mərhələsi kimi götürülə bilər. Lakin müasir ingilis dilinin müxtəlif tarixi dövrlərdə mövcud olmuş dil variantları – qədim, orta, yeni ingilis dili nəzərə alınrsa, onda bu dillərin hər birinin özünün formalaşması nəzərə alınmalıdır. Yəni qədim ingilis və ya orta ingilis dilinin formalaşması ilə müasir ingilis dilinin formalaşması məsələləri fərqli müstəvidə qoyulmalıdır.

Birinci fəslin ikinci paragrafı ***“Bibliyanın ivrit və yunan dillərindən ingilis dilinə tərcüməsinin ingilis dilinə təsiri”*** adlanır. Bu paragrafda biz ingilis dilinin inkişafını, dəyişməsini və qurulma tarixini ən çox tərcümə edilən kitabın – Bibliyanın təsiri altında nəzərdən keçirəcəyik. Başqa kitablara müqayisədə Bibliya uzun müddət ərzində bir sıra dillərə ən çox tərcümə edilən kitabdır.

Bibliya (yunan. βιβλία – βιβλίον, yəni “kitab” sözünün cəmi, yunan. Βύβλος – “papyrus” Bibliyanın yaranması yerindən) – İudaizmin və xristianlığın müqəddəs mətnlərinin toplusudur. Yəhudilərin müqəddəs kitabı Tanah (həmçinin yəhudi Bibliyası adlandırılır), xristianların isə Əhdi-Ətiq (Tanah və digər müqəddəs kitablar) (Old Testament) və Əhdi-Cədid (New Testament). İngilis dilinin tarixindən bəhs edən bütün kitablarda ingilis dilinin inkişafına, zənginləşməsinə təsir göstərən əsas vasitələr arasında

Əhdi-Cədidin adı çəkilir. Tərcümə edilmiş Bibliyanın ingilis dilinə təsiri necə idi? Məqsədimiz bu məsələnin araşdırılmasıdır.

İngilisdilli ölkələrdə, xüsusilə də Böyük Britaniya və ABŞ-da Bibliyanın tərcümələri müxtəlif xristian, əsasən də protestant konfessiyaların inkişafında vacib rol oynamışdı. İngilis dilində 500-dən çox tərcümə variantı mövcuddur və onların hər birinin ingilis dilinin zənginləşməsində rolu vardır. Bunlar arasında xüsusi yeri Vilyam Tindeylin Əhdi-Cədid və Əhti-Ətiqin bir neçə kitabının tərcüməsi durur (1611). İngilislər V.Tindeylin ingilis dilinə verdiyi töhfənin qiymətini heç vaxt unutmurlar. V.Tindeyl Əhdi-Cədidə tərcüməyə başlayanda ingilis dili zəif, yəni zəngin deyildi və müqəddəs yazı üçün əlverişsiz idi¹. V.Tindeyl ingilis tərcümə dilini dəyişdi və sübut etdi ki, ingilis dili zəngin, dramatik və rəngli dildir. O, sübut etdi ki, ingilis dili Allahın sözlərinin deyilməsi və yazılması üçün ən yaxşı dildir. Hətta buna görə, onu “İngilis incilinin atası” belə adlandırırlar².

V.Tindeyl çalışırdı ki, xalqı dinin mövhumatından xilas etsin. İnsanlara dinin xurafatdan uzaq olduğunu anlatsın. V.Tindeyl həmin dövərdə katolik kilsələrinin insanları yanlış yönləndirmələrinin qabağını almağa çalışırdı. V.Tindeylin məqsədi o idi ki, insanlar İncili özləri oxusunlar və başa düşsünlər. J.R.Şreder yazır: “Vilyam Tindeyl bizə İngilis İncilini verdi. İncilin tərcümələrinin 10-da doqquz faizi Tindeylə əsaslanır³.”

Bir çox Bibliya tərcüməçiləri V.Tindeylin cəsarətini alqışlayır və onun bacarığı və əzmkarlığı qarşısında baş əyirdilər. İngilis dilinin Kembric tarixində yazılır: *“İngiltərə V.Tindeyl kimi şəxsə sahib olduğu üçün çox xoşbəxtdir. O, (Tindeyl) ingilis dilinin incəliklərindən, zəngin sözlərindən və sonsuz idiomlarından istifadə edərək İncili bizlərə bəxş etmişdir”*⁴.

¹ Rəcəbov, Ə. Dilçilik tarixi. / Ə.Rəcəbov. – Bakı: Maarif, – 1987. – s. 98.

² Ильиш, Б.А. История английского языка. / Б.А Ильиш. – Москва: Наука, – 1968. – с. 100.

³ Edward, J.E. Church and State in Western Society: Established Church, Cooperation and Separation. / J.E.Edward. – UK: Ashgate Publishing, Ltd., – 2013. – p. 11.

⁴ Hornby, A.S. Oxford Advanced Learner’s Dictionary. Eighth edition. / A.S.Hornby. – Oxford: Oxford University Press, – 2010. – p. 141.

V.Tindeyl özü də ingilis dilinə verdiyi töhfədən xəbərdar idi və o, İncili tərcümə edərkən yazırdı: *“Bu, gündüz və gecə oxunacaq, heç vaxt kənara qoyulmayacaq və səhih İncil olacaqdır”*⁵.

S.Potter yazır ki, ingilis dili V.Tindeyllə çox zənginləşdi. Onun İncili tərcümə edərkən işlətdiyi frazeoloji birləşmələr xalq tərəfindən yaxşı qəbul edildi və işlədildi. V.Tindeylin tərcümədə işlətdiyi sözlər çox sadə, şirin və incə idi. Onun üslubu daha çox C.Evangelist yazılarını xatırladırdı, bu da onu eşidənlərə və oxuyanlara xoş rahatlıq və sevinc bəxş edirdi⁶. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis nəsrinə V.Tindeyllə başlayır. 1611-ci ildə Kral Ceyms İncilinin üçdə bir hissəsi V.Tindeylin yazdığı kimi sözbəsöz tərcümə edilmişdir. V.Tindeyil sadə yazırdı. Yaradıcı sənətkar əminliyi ilə, o, öz dövründə işlək insanların rahat qəbul edə biləcəkləri idiomları İncilin tərcüməsində işlətməmişdir və bu idiomlar xalq tərəfindən qəbul edilmişdir⁷. Həmin idiom və atalar sözlərinin bir qismini nəzərdən keçirək:

Let there be light, and there was light (Genesis 1) – Niyyyətin hara mənzilin ora;

Eat, drink, and be merry (Luke 12) – Ye, iç və kefi et; dünyanın dərdini vecinə alma. Bu atalar sözü gündəlik işlədilən söz kimi tez-tez ingilislərin dilində eşidilə bilər;

Filthy lucre (1 Timothy 3) – money obtained dishonestly – haram pul;

The patience of Job (James 5) – a great amount of patience – çox səbirli olmaq və s.; Məlumat üçün qeyd edək ki, bu idiomlar və atalar sözləri hazırda da ingilislər tərəfindən çox işlədilir və onlar arxaik hesab edilmir.

İyirminci əsrin yeni Əhdid Cədidə 1898-dən 1901-ci illər arası tərcümə edilmişdir. İncilin bu versiyasının tərcümə edilməsi insanların xahişi ilə reallaşmışdır⁸. Belə ki, bəzi insanlar kilsəyə

⁵ Hornby, A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Eighth edition. / A.S.Hornby. – Oxford: Oxford University Press, – 2010. – p. 179

⁶ Rəcəbov, Ə. Dilçilik tarixi. / Ə.Rəcəbov. – Bakı: Maarif, – 1987. – s. 100.

⁷ Verba, L.Q. History of the English Language. / L.Q.Verba. – Vinnytsia: Nova knyha, – 2012. – p. 198

⁸ https://www.Twentieth_Century_New_Testament

müraciət edərək qədim versiyaların dilini tam anlamadıqlarını iddia etmiş və yeni versiyada daha çox frazeoloji feillərə, idiomatik sözlərə üstünlük verilməsini xahiş etmişlər ki, onlar üçün oxumaq və anlamaq asan olsun. Bunu nəzərə alaraq İncilin yeni versiyası 90-cı illərdə tərcümə edilməyə başlanmışdır.

Yeni versiyadan seçilmiş və ingilis dilini zənginləşdirən aşağıdakı ifadələri sizə təqdim edək⁹:

Head (lift up your heads)	Luke 21.28	stand straight and look up	düz dayanmaq və yuxarı baxmaq; Allaha üz tutmaq
head over ... the church	Ephesians 1.22	authority	Ucalıq; yüksəliş,
the head, ... Christ	Ephesians 4.15	the head of his body	Bədənin yuxarı hissəsi, baş; İsa
husband is head	Ephesians 5.23	husband is the head of his wife	Kişi qadının başçısıdır, kişi qadının rəhbəridir, kişi ailədə başçıdır

“*Katolik kilsəsi və ingilis dili*” adlanan ikinci paragrafın birinci bəndində katolik kilsəsinin ingilis dilinə təsiri araşdırılmışdır. İngilis dilində işlənən sözlərin alınmasına və insanlar tərəfindən çox işlədilməsinə əsas səbəblərdən biri də *kilsə* idi. Zaman keçdikcə alınma sözlər ingilis dili lüğətinin tərkib hissəsinə çevrilməyə başladı və nəinki müəyyən dini insanlar, eyni zamanda çoxluq təşkil edən əhali tərəfindən belə davamlı şəkildə işlədildi¹⁰. Həmin dövrdə dinin insanların nəinki ruhuna, həmçinin dillərinə belə təsiri güclü idi. Məsələn, /clerk/ sözü ingilis dilində “qədimdə kilsədə kargüzarlıq işlənilən məşğul olan insan” mənasını verir. Bu sözün hazırda isim və

⁹ Robinson, Fred C. The History of English and Its Practical Uses.// Sewanee Review, – 2004. Vol. 112, №3, – p.47.

¹⁰ Cser, A. An Outline on the History of the English Language. / A.Cser. – PPKE Faculty of Humanities, Piliscsaba, – 2003. – p.173.

feil kimi formaları işlənir: “*mirzə, klerk, kargüzar, qələm əhli*”¹¹. Göründüyü kimi, söz qədim formasında ifadə etdiyi mənanı saxlaya bilmişdir.

Katolik kilsəsinin rəsmi dili latın dili idi¹². Latın dili həmin dövəndə hər hansı bir ölkədə danışılmırdı. Latın dili katolik kilsə üzvlərinin Britaniya vətəndaşları ilə ünsiyyət yaratmalarına imkan yaradırdı. Fərqli ölkələrdən olan ziyalı insanlar da latın dili vasitəsilə ünsiyyət qura bilirdilər¹³.

Faktdır ki, qədim ingilis dilində işlənən sözlərin çoxu romalılar vasitəsilə keçmişdir. Bununla belə latın dili yunan dilindən alınan sözlər üçün də vasitəçi rolunu oynayırdı.

R.Hoq yazır ki, /devil/, /angel/ kimi dini ibadətlərdə işlədilən sözlər ilk əvvəl katolik kilsəsində işlədilmiş və daha sonra insanlar arasında adi danışqda işlədilməyə başlanmışdır¹⁴. Kral Ceymsin İncilinin tərcüməsindən götürülmüş bir nümunəyə baxaq:

*“/Submit yourselves therefore to God. Resist the devil, and he will flee from you/”*¹⁵.

Kral Ceymsin İncilindən götürülmüş bu nümunədə /devil/ sözü əsl həqiqi mənasında işlədilmişdir. Ayənin tərcüməsini Azərbaycan dilində belə verə bilərik:

/Özünü Allaha həsr et// /Şeytana müqavimət göstər və o halda o, (şeytan) səndən uzaqlaşacaq//

Burada “şeytan” pis qüvvə kimi təqdim edilir. Bu söz hazırda ingilis dilində adi danışq sözü kimi də işlədilə bilər. İngilis dilinin Oksford lüğətində dəcəl uşaqların /devil/ adlandırılmasına rast gəlmək olur¹⁶. Məsələn, /My son is a naughty little devil// /Mənim

¹¹ Reginald, H. Fuller. The New Testament in Current Study. / H.Reginald. – New York: Charles Scribner’s Sons, – 1962. – p.117.

¹² The English Bible in the early modern world. / Edited by Robert Armstrong. – Brill, – 2018. –, p. 125.

¹³ Yənə orada, s.126.

¹⁴ Hornby, A.S. Oxford Advanced Learner’s Dictionary. / A.S.Hornby. Eighth edition. – Oxford: Oxford University Press, – 2010. – p. 33.

¹⁵ King James Bible: How it changed the way we speak. // BBC News Magazine. – January 17, – 2011. 4:7.

¹⁶ Interpretation of the meanings of the Noble Qur’ān in the English Language. (Summarized in One Volume). Dr. Muhammad Taqi-ud-Din Al-Hilālī, Ph.D.

oğlum dəcəl balaca şeytandır // Bu dil faktında müşahidə etdiyimiz kimi, /devil/ sözü əvvəlki nümunədə işlədilən mənasından fərqlənir. Bu nümunədə bir qədər şikayət hiss olunsada, /devil/ sanki dimunitiv əzizləmə formasını əks etdirir.

R.Hoqun araşdırmasına görə latın dilindən ingilis dilinə keçən dini sözlərin əvvəlində bir neçə söz dayanır ki, bunlar da sanki xristianlığın simvolları hesab edilir¹⁷. Məsələn:

Qədim ingilis dili	Müasir ingilis dili	Latın dili	Azərbaycanca tərcüməsi
Candel	Candle	candēla	şam
Win	Wine	Vinum	Şərab, çaxır, mey, üzüm şərabı
Predician	Preach	Praedicare	Vaizlik etmək, vəz söyləmək
maesse	Mass	Missa	Çoxluq, kütlə; cəmiyyətdəki dini quruma aid olan bir qrup insan
Abbud	Abbot	Abbat	Rahib, abbat

R.Hoq yazır ki, bu sözlər katolik kilsələrində işlədilən sözlər idi ki, onlar sonradan ingilis dilində adi söz kimi işlədilməyə başlanmışdır¹⁸.

Bəzi alimlər iddia edirlər ki, bir qrup sözlərin ingilis dilində işlədilməsi Roma istilasından əvvələ təsadüf edir. Məsələn, qədim ingilis dilində /mynster/ sözü belə sözlərdəndir. Müasir ingilis dilində /monastery/ (monastr) latın dilində /monastērium/ kimi işlədilən sözləri nümunə verə bilərik¹⁹. Digər nümunə: qədim ingilis dilində

(Berlin) and Dr. Muhammad Muhsin Khān. / – Darussalam, Publishers and Distributors, Riyadh, Saudi Arabia, – 1998.

¹⁷ Hornby, A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary. / A.S.Hirby. Eighth edition. – Oxford: Oxford University Press, – 2010. – p. 109.

¹⁸ Yəne orada, s. 109.

¹⁹ Alverson, H. Semantics and experience. Universal Metaphors of Time in English, Mandarin, Hindi and Sesotho. / H.Alverson. – L.: The John Hopkins University Press, – 1994. – p. 209.

/munuc/, müasir ingilis dilində /monk/ (keşiş, rahib) latın dilində /monachus/ kimi sözlər işlədilir.

Doğrudur, iddia edildiyi kimi, bu sözlərin istiladan əvvəl belə qədim ingilis dilində işlədildiyi güman edilsə də, katolik kilsələrində işlədilən dini terminlər arasında bu sözlərin işlədilməsinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, katolik kilsəsində rahibin çıxışından bir nümunə təqdim edək:

*“Through the teachings of the Buddha, and the dedicated witness of so many monks and nuns, the people of this land have been formed in the values of patience, tolerance and respect for life, as well as a spirituality attentive to, and deeply respectful of, our natural environment”*²⁰ // (Buddanın öyrədilməsi sayəsində bir çox rahiblərin və rahibələrin xüsusi şahidliyi sayəsində, bu torpağın insanlarında səbr, tolerantlıq və həyata sevgi yaranmışdır, həmçinin bizim təbii mühitimizə mənəvi diqqət, dərin hörmət formalaşmışdır).

Göründüyü kimi, latın dilindən qədim ingilis dilinə keçmiş və katolik kilsələrində işlədilən dini ifadələr hazırda ingilis dilində hər gün işlədilən ifadələr kimi işlədilməkdədir.

Qədim ingilis dilində işlədilən kelt sözlərinin çoxu dilin lüğət tərkibinə xristianlaşma dövründən əvvəl daxil olmuşdur. Həmin sözləri üç qrupa ayırmaq olar:

1) alınma sözlərin çoxu qədim kelt dilindən erkən kontinent dövründə ingilis dilinə daxil olmuşdur və bu sözlər əsasən german dialektində işlənirdi; 2) ingilislər tərəfindən alınmış bəzi sözlərin bir qismi müstəmləkə dövrünə aiddir; 3) yeddinci əsrin sonlarına yaxın irland missionerləri tərəfindən dini terminlər dilə daxil edilmişdir.²¹ Hər üç yolla dilə daxil olan terminlərin din yolu ilə keçməsi daha mümkün hesab edilirdi. Bu, xüsusilə katolik kilsələrində ibadət edən insanlar vasitəsilə yayılırdı. Bu qrup sözlərdən bəziləri aşağıdakılardır²².

²⁰ www.lastampa.it

²¹ Reginald, H. Fuller. The New Testament in Current Study. /H.Fuller Reginald. – New York: Charles Scribner’s Sons, – 1962. – p. 117.

²² Yəne orada, s.118.

Qədim ingilis dili	Müasir ingilis dili	Latin dili	Azərbaycancaya tərcüməsi
cros	Cross	<i>Crux</i>	xaç
atrocitcy -	cruel act	Atrocitas	Qəddar hərəkət
Moribund	near death	Moribundus	Ölümə yaxın
	An acronym for <i>anno domini</i> . It means the year of the Lord. It refers to the number of years since the birth of Jesus Christ.		Bu birləşmə “ölümdən sonra” qısaltılması kimi istifadə edilir. Müqəddəs İsanın ölümündən sonra olan dövr nəzərdə tutulur.

Beləliklə, müasir ingilis dilində işlənən sözlərin müəyyən miqdarının xristianlaşma dövründə katolik kilsəsi vasitəsilə keçdiyini müşahidə edə bilirik.

Birinci fəslin ikinci paragrafının ikinci bəndi **“İngilis kilsəsi və ingilis dili”** adlanır. Məlumat üçün qeyd edək ki, katoliklik (katolik kilsəsi) və ingilis kilsəsi eyni xristian təməlinə əsaslanır. Lakin XVI əsrdə Kral Ceymsin hakimiyyəti dövründə ingilis kilsəsi katolik kilsəsindən ayrılmış və müstəqil fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.²³ Kral Ceyms katolik kilsəsində sanki yenidən islahat aparmış və öz qanunlarını icra edə biləcək yeni ingilis kilsəsi yaratmışdır.²⁴ Məqsədimiz kilsələrin iş prinsipi və dini baxışlarını araşdırmaq olmadığından daha dərin məlumatlara keçmirik. Sadəcə ingilis dilinin inkişafında ingilis kilsəsinin rolunu araşdırmaq istəyirik.

İngilis kilsəsinin ingilis dilinə təsiri barədə apardığımız araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, 1066-cı ildə norman işğalı zamanı işğalçı Uilyam ingilis taxt-tacına sahib olur. N.Breyk yazır ki, həmin dövr tarixi və siyasi baxımdan əhəmiyyətli zaman idi. Dilə nəinki siyasi vəziyyət, eyni zamanda din də əhatəli şəkildə təsir

²³ Epp, E.J. The New Testament and its Modern Interpreters. / E.J.Epp, G.W.MacRae. – Atlanta: Scholars Press, – 1989. – p.106.

²⁴ Cser, A. An Outline on the History of the English Language. / A.Cser. – PPKE Faculty of Humanities, Piliscsaba, – 2003. – p. 106.

göstərə bilirdi²⁵. T.Payls 1100-cü ili yeni dilin başlanğıcı kimi müəyyən edir²⁶. A.Bou və T.Keybl isə bunun 1150-ci ildə başladığını iddia edirlər²⁷. İşğalçı Vilyam 1066-cı ildə Hastings döyüşündə qələbə qazanır və ingilis taxt-tacına sahib olur. Bunun nəticəsində ingilis dilinə fransız sözlərinin axını başlayır. Fransız sözləri ilə yanaşı latın sözləri də ingilis dilinə keçməyə başlayır²⁸. Latın sözləri əsasən yazılı dil vasitəsilə keçirdi. Lakin latın sözləri fransız sözləri kimi məşhur hesab edilmirdi. Əsasən din xadimləri və elm adamları öz aralarında latın dilində danışdılar. Bunun nəticəsində bir qrup latın sözləri birbaşa ingilis danışq dilinə keçməyə başladı. Bu sahədə din xadimlərinin rolu böyük idi. Belə ki, ingilis kilsələrinə gedən insanlar əsasən eşitdikləri sözləri daha sonra öz aralarında işlədirdilər. O sözlərin dildə yaşamasının səbəbi də bununla əlaqəli idi²⁹.

Din və dolayısı ilə ingilis kilsəsi XVI və XVII əsrlərdə ingilis dilinə xüsusilə V.Şekspirin əsərləri vasitəsilə təsir etmişdir.³⁰ Məlumdur ki, V.Şekspir əsərlərində çox miqdarda yeni sözlər işlətməmişdir. Dini terminlərin də onun əsərlərində işlədilməsi üstünlük təşkil edirdi. Elizabet lüğətində V.Şekspirin əsərlərində işlətdiyi 1000 terminin dini ibadət və zikrlə bağlı olduğu yazılır. Terminlərin araşdırılması V.Şekspirin dini baxışlarının fərqliliyini, inkişafını və əzmkarlığını əks etdirir.³¹

İkinci fəsil **“Xristianlığın ingilis dilinin lüğət tərkibinin laylarına təsiri”** adlanır. Bu fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. **“İngilis dilində dini ifadələrin semantik xüsusiyyətləri”** adlanan birinci

²⁵ Cambell, A. Old English Grammar. / A.Cambell. – Oxford, – 1974. – p. 106.

²⁶ Reginald, H. Fuller. The New Testament in Current Study. / H. Fuller Reginald. – New York: Charles Scribner’s Sons, – 1962. – p. 19.

²⁷ Alverson, H. Semantics and experience. Universal Metaphors of Time in English, Mandarin, Hindi and Sesotho. / H.Alverson. – L.: The John Hopkins University Press, – 1994. – p. 52

²⁸ Cser, A. An Outline on the History of the English Language. / A.Cser. – PPKE Faculty of Humanities, Piliscsaba, – 2003. – p. 155.

²⁹ Cambell, A. Old English Grammar. / A.Cambell. – Oxford, – 1974. – p.184.

³⁰ Cser, A. An Outline on the History of the English Language. / A.Cser. PPKE Faculty of Humanities, Piliscsaba, – 2003. – p. 214.

³¹ Yenə orada, s.215.

paraqrafda ingilis dilində dini ifadələrin, realilərin, idiomların semantik və struktur xüsusiyyətləri, eyni zamanda tərcümə üsulları tədqiq olunmuşdur. Bu paraqrafda müxtəlif semantik xüsusiyyətlərə malik çoxsaylı dini realilərin şərh verilmişdir.

İngilis dilinin leksikasının formalaşmasında bir çox ekstra – linqvistik amillər mənbə rolunu oynamışdır. Bu amillərdən biri də başqa dillərdən dini söz və ifadələrin alınmasıdır. Dini söz və ifadələr ingilis dilinə kelt, yunan, latın və digər dillərdən alınmışdır. Bununla yanaşı ingilis dilindəki dini leksikanın bir mənbəyini ingilis xalqının dini həyatı təşkil edir.

Müxtəlif dillərdən ingilis dilinə mifoloji leksikanın alınması nəticəsində bu dildə müəyyən leksik-semantik proseslər baş verir. Hər şeydən əvvəl alınma dini leksika üslubi çalarlıqlar əldə edir və digər sözlərlə sinonimik cütlər yaradır.

İngilis dilinin formalaşmasına təsir göstərmiş alınma leksik təbəqə daxilində önəmli yer tutan dini ifadə və terminlərin digər dillərdə şərh haqqında da eyni şeyi demək mümkündür. Dindən qaynaqlanan ingilis söz və ifadələrinin, idiomların digər dilə tərcüməsində şəraitdən asılı olaraq müxtəlif üsullardan-izahatdan, eyni semantik funksiyaya malik olan başqa ifadədən və digər vasitələrdən istifadə etmək olur.

İngilis dilindəki alınma dini idiomların digər dillərdə leksik ekvivalenti olmadığından onların başqa dilə tərcüməsi çox zaman təsviri yolla mümkündür.

Dini realini əks etdirən bir cümləyə nəzər salaq:

*“...and gave poison to Ginevra d’Este in a cup of emerald, and in honour of a shameful passion built a pagan church for Christian worship”*³² – *“və Ginevra d’Esteyə zümrüd fincanda zəhər verdi və rüsvayçı sevgisi şərəfinə xristianların etiqadı üçün büt-pərəst kilsəsi tikdirdi”*.

Britaniyanın keçmişinə aid olan *pagan* (“büt-pərəst kahin”) bir çox digər realilər kimi alliterasiya (*paqan*) və həm də izahat yolu ilə oxucuya təqdim olunur: “xristianlıqdan əvvəl Britaniyada büt-pərəst kahin”.

³² Millvard, C.M. Hayes M. A biography of the English Language. / C.M. Millvard, M. Hayes. – New York: Harcourt, – 2011. – p. 83.

İkinci fəslin ikinci paragrafı “*Şəxs adları (Bibliya adları və ya dini adlar)*”. Sözün alınmasının əsas səbəblərindən biri onun ifadə etdiyi hadisə və əşyanın adının alan dildə olmamasıdır. Belə hadisə və əşyaları adlandırmaq üçün dilin öz sözlərindən və ya başqa dilə məxsus sözlərdən istifadə etmək mümkündür. Y.Kuritskaya ingilis şəxs adlarının etimoloji təsnifatına aid tədqiqatında belə bir qənaətə gəlir ki, ingilis dilində antroponimləri bir çox qruplara bölmək olar və onların arasında Bibliyadan alınma adlar, məsələn, Abel, Abraham, Amos, Anne, Benjamin, Magdalene, Martha, Michael və s. yer tutur.

Müasir ingilis antroponimiyasında dini adlar xüsusi bir lay təşkil edir. Dini kitabların, xüsusən də Bibliyanın ingilis dilinə tərcüməsi, ölkədə xristianlığın yayılması Bibliyadakı şəxs adlarının uşaqlara qoyulmasına zəmin yaratmışdır. Bibliyadakı şəxs adlarının mənşəcə hansı dilə məxsus olması etimoloji təhlil prosesində aşkarlanır.

İngilis dilində Bibliyadan alınma dini şəxs adlarının bəzilərinin linqvistik təhlilini nəzərdən keçirək.

Moses. Qədim yəhudi adı מֹשֶׁה (*Moşe*). Ənənəvi olaraq “sudan çıxarılmış” və ya “üzən” anlamında tərcümə olunur. Misir moseh “oğul, uşaq” sözündən olması ehtimalı da vardır. Rus dilində sinonim variantları kimi “*Моїше, Моше, Мейше, Мовша, Мушу, Майше, Мыса, Мовсес, Моуз, Моюзес, Мозес, Мойсес, Мойзеи, Мойсе, Майсей, Мойжии, Мойсес, Мысуй, Мойсей, Моцей*” qeydə alınır. Azərbaycan dilində Musa formasında işlənir. Bibliya adıdır. Yalnız Bibliyada deyil Qurani-Kərimdə də işlənmişdir.

Müasir ingilis dilində işlənən və Bibliyadan götürülmüş dini adların mənşəcə qədim yəhudi dilindən olması aydınlaşır. Bibliya şəxs adları ingilis dilinə Bibliyanın tərcüməsi yolu ilə keçmişdir. Bibliyanın isə latın və yunan dillərindən tərcümələri olmuşdur.

İngilis dilində də tərkibində dini şəxs adları olan xeyli sayda frazeologizm qeydə alınır. Belə frazeoloji vahidlər sırasında təkçə Adəm adının tərkibdə yer aldığı sabit birləşmələr xüsusi qrup təşkil edir.

(As) old as Adam – dünya kimi qədim, çox köhnə. Bu frazeoloji vahidin əsasında da Bibliya durur. Yer üzünün ilk

insanının Adəm olması qədimliyə dəlalət edir. Bu baxımdan, bir işin, bir hadisənin köhnəliyini, çox-çox əvvəl baş verməsini göstərmək, ifadə etmək məqsədilə bu frazeoloji vahid işlədilir.

Ümumiyyətlə, Bibliyada işlənmiş şəxs adlarının hər biri ingilis dilində istifadə olunur. İstifadədə əsas xüsusiyyət adların müəyyən qisminin müasir ingilis dilinin adlar sisteminə daxil olması, yəni ingilis adları kimi işlənməsi və müəyyən qisim adların bədii ədəbiyyatda, habelə dini mənbələrdə, dinə dair mətnlərdə müşahidə olunmasıdır. Dilin leksik sistemi inkişaf etdiyi kimi onun antroponimlər sistemi də inkişaf edir. Bu səbəbdən müasir ingilis dilində dini şəxs adlarının bir çox derivatları və törəmə variantları da əmələ gəlmişdir.

İkinci fəslin *“Digər məcaz dili elementləri”* adlanan üçüncü paraqrafında dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin funksional-semantik cəhətləri tədqiq edilmişdir. Leksikologiyanın əsas anlayışlarından biri “dilin lüğət tərkibi” anlayışı olub bir dildəki sözlərin məcmusu, leksikasıdır. Ə.Dəmirçizadə dilin lüğət tərkibinə daxil olan söz qruplarını əsasən iki hissəyə bölmüşdür: ümumişlək söz qrupları və xüsusi söz qrupları. Onun fikrincə birinci qrupa hamı tərəfindən başa düşülən, anlaşılan sözlər daxildir. Xüsusi sözlərə isə o, terminləri, jarqon və arqo sözləri, dialektizmləri, əcnəbi sözləri, hətta arxaik sözlər və neologizmləri də daxil etmişdir. Müəllifin fikrinə görə, xüsusi sözlər, daha doğrusu, terminlər lüğət tərkibinin 90%-ni təşkil edir³³.

Dini mətnlərin ingilis dilinə tərcüməsi, hər şeydən əvvəl, bu dilin lüğət tərkibini əsaslı şəkildə zənginləşdirirdi. Zənginləşdirmənin kökündə dil daşıyıcılarının hamısının bu və ya digər şəkildə dinlə bağlılığı və dini terminlərdən istifadə etməsi dururdu. Dini terminologiya başqa sahə terminologiyalarından fərqli olaraq ümumişlək leksik qatla daim təmasda inkişaf edir. Belə təmas terminləşmə və determinləşmə prosesinin də fəallaşmasına həmişə təsir göstərir. Deməli din dilin lüğət tərkibinin həm zənginləşməsində özünəməxsus rol oynayır, həm də dilin müxtəlif leksik təbəqələrinə əsaslı təsir edir. Dinin ingilis dilinin lüğət tərkibinin müxtəlif təbəqələrinə təsirinin iki istiqamətdə getməsi aydınlaşır. Birinci

³³ Dilçilik Ensiklopediyası. / – Bakı: Mütərcim, – I c. – 2006. – s.78-79.

istişamət dini terminlərin və dini leksik vahidlərin dilin müxtəlif leksik təbəqələrində, xüsusən ümumişlək leksik qatında və müvafiq terminologiyasında işlənməsini əhatə edir. Bu sözlərin müxtəlif leksik təbəqələrə daxil olması dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Zənginləşmə bir tərəfdən yeni sözlərin alınması, digər tərəfdən, mövcud sözlərdə mənanın semantik inkişafı hesabına baş verir. İkinci istiqamət metaforlaşma hadisəsi ilə bağlı özünü göstərir. Müxtəlif konseptual metaforlarda işlənen sözlərin dairəsinin və eləcə də, onların mənalılarının genişlənilib artması hadisəsi baş verir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslı **“Digər dinlərin müasir ingilis dilinə təsiri”** adlanır. Bu fəslin **“Müasir ingilis dilinin zənginləşməsində İudaizm, İslam və bütpərəstliklə bağlı inancların rolu”** adlanan birinci paraqrafında ingilis dilinin sözalınma prosesində dünyada aparıcı dinlər olan monoteistik dini inancların ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsirindən bəhs edilir. Dissertasiya işində, aparıcı monoteistik dinlərdən olan yəhudilik, xristianlıq və islam dininin ingilis dilinin lüğət tərkibinə təsiri misallarla geniş şəkildə şərh edilmişdir. Ərəb mənşəli sözlərin Quranaqədərki dövrdən öncə də latın dilinin tərkibində kifayət qədər yer almış və latın sözləri kimi ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur ki, bu da ayrı bir tədqiqat işi kimi dəyərləndirilməli və gələcək işlərdə nəzərə alınmalıdır.

Dini inancların ingilis dilinə təsirini tədqiq edərkən din amilinin dilin lüğət tərkibinə təsiri qanunauyğunluqlarını, ən başlıcası isə bu prosesin keçdiyi tarixi yolu araşdırmaq əsas vəzifələrdəndir. Monoteist dinlərin, eləcə də qədim tarixə malik Bütpərəstlik dininin dünya dillərindən olan ingilis dilinə təsiri və bu dinlər vasitəsilə ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin tədqiqi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, dini inanc, din və dilin sıx qarşılıqlı əlaqəsi bu prosesin kökündə dayanan əsas faktorlardandır.

Üçüncü fəslin ikinci paraqrafı **“İudaizm, İslam və bütpərəstlik vasitəsi ilə müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan alınma sözlərin etimologiyası”** adlanır. Tədqiqatlar göstərir ki, müasir ingilis dilində dünyanın təqribən 50 dilindən alınma sözlər vardır. Bu sözlər müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin, demək olar ki, 70%-ni təşkil edir. İngilis dilində alınma dövrünə və mənbəyinə görə alınmaları,

əsasən, aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) kelt alınmaları; 2) latın alınmaları; 3) skandinav alınmaları; 4) fransız dilindən alınmalar; 5) yunan dilindən alınmalar; 6) ərəb və fars dillərindən alınmalar; 7) italyan, holland, ispan, rus, alman dillərindən alınmalar; 8) sovetizmlər; 9) müasir dövrdə baş vermiş hadisələrlə bağlı alınmalar. Bu alınmalar içində “din amili xüsusi çəkiyə malikdir” desək yanlışdır. Bəzi misallara nəzər salaq. Aşağıdakı dini terminlərin mənbəyə latından olması qeyd olunur: engel (angel – ангел) Lat. angelus; bishop (bishop – епископ) Lat. episcopus; church (church – церковь) Lat. cyriaca; monk (monk – монах) Lat. monachus; nunne (nun – монахиня) Lat. nonna; papa (pope – папа) Lat. papa.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlərdən bir qisminin qədim yunandan latına keçməsi ehtimal edilir. Məsələn, Angel. Yun. *Aggelos*; *aggellō* “məlumat vermək/xəbər vermək, elan etmək” mənasında olan feildən törəmədir. Yunan dilində *άγγελος* – xəbər gətirən, elçi, allah tərəfindən göndərilən mənası vardır.

İngilis dilində yunan mənbəli alınmalar da müəyyən çəkiyə malikdir. Bu alınmaların az olmayan bir qismi dinlə bağlıdır.

ARMAGEDDON – Dünyanın axırında xeyir və şər qüvvələrinin sonuncu döyüş yerini bildiren onomastik vahiddir. Mənbəyinə görə qədim yunan sözüdür (q.yun. Ἀρμαγεδών).

İngilis dilində ərəb və fars mənşəli alınma sözlər də müəyyən çoxluq təşkil edir. T.Abasquliyev ingilis dilindəki ərəb alınmalarını tədqiq etmişdir. Onun bu alınmalarla bağlı əsərlərində ərəb dilindən alınma xeyli söz təhlilə cəlb edilmişdir. Bu alınmalarda dini ifadələr də kifayət qədər yer almışdır. Dissertasiya işində bu ifadələr cədvəllərdə göstərilmişdir.

İngilis dini terminologiyasında ərəb dilindən olan bir çox dini alınmalar vardır. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

“MOSQUE " Masjid" is the name used by Muslims to refer to their house of worship. Mosque is the English version of that term. It literally means " place of prostration. "

MOSQUE noun Etymology: earlier ~e, from Middle French, from Old Italian moschea, from Old Spanish mezquita, from Arabic masjid temple, from sajada to prostrate oneself, worship Date: 1717

a building used for public worship by Muslims.

JIHAD A striving for perfection, frequently used within Islam. The Western media incorrectly interprets the term as a synonym for "holy war".

JIHAD also jihad noun Etymology: Arabic jihād Date: 1869 a holy war waged on behalf of Islam as a religious duty, a crusade for a principle or belief".

İngilis dilinin dini terminologiyasındakı alınmalar müxtəlif mənbələrə aid olsa da, onların mənşəcə əsas iki dilə gedib çıxması müşahidə olunur. Bu dillər qədim yunan və latın dilləridir. Bununla yanaşı, ingilislərin dil əlaqələri qeyd edilən alınmaların bir başa deyil, vasitəli alınması ilə seçilir. Vasitəçi dil rolunu, əsasən fransız və alman dilləri oynamışdır.

İngilis dilinin dini leksikasındakı alınmaların tədqiqi prosesində aydın olur ki, bu dilə keçmiş, dini anlayış ifadə edən terminlər, əsasən, yunan və latın dillərinə aiddir. Əgər bu sözlərin mənbəsini araşdırsaq, onların dini kitablardan, xüsusən də Bibliyadan gəldiyini görə bilərik. Alınma sözlərin mənşəyi baxımından, qeyd olunduğu kimi, latın və yunan dilləri aparıcıdır. Alınmaların etimoloji təhlili bir sıra leksik vahidlərin, morfemlərin mənşəcə müxtəlif dillərə aid olmasını da aşkarlanmışdır. Tədqiqat göstərir ki, ingilis dilinin etimoloji, izahlı və dini terminlər lüğətlərində dini terminlərin linqvistik təhlilləri aparılmışdır.

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafı "**Britaniya imperiyası amili və global ingilis dili**" adlanır. Bu paragrafda ingilis dilinin lüğət tərkibinə Britaniya imperiyası amilinin təsiri tədqiq olunur.

Britaniya imperiyası dövründə ingilis dilinin müxtəlif dillərlə təmaslı əlaqələri güclü olmuşdur. Təmaslı əlaqələr prosesində müxtəlif sahələrə, o cümlədən də dinə aid sözlər ingilis dilinə keçmişdir. Ayrı-ayrı tədqiqatçıların dilçiliyin müxtəlif məsələləri ilə bağlı işlərində dil əlaqələrinə dair məsələlərin müəyyən aspektlərdə şərh, müxtəlif termin və anlayışlardan istifadəsi, təbii ki, yaygın şəkildə olan, lakin bir sıra məqamlarda bir-birinə yaxınlaşan, ümumi bir problemdə birləşə biləcək dil hadisəsinin təyin etmək tələbini ortaya atırdı. Bu tələbə ilk dəfə fundamental şəkildə cavab axtaran V.Vaynrayx olmuşdur. O, dilçiliyə dil kontaktları anlayışını gətirmiş,

onun linqvistikada ayrıca nəzəri istiqamət təşkil etməsini əsaslandırmağa çalışmışdır. V.Vaynrayx bir-biri ilə kontaktda olan dilləri belə təyin edir: *“İki və daha artıq dil bir-biri ilə o vaxt kontaktda hesab olunur ki, eyni bir şəxs bu dillərdən növbə ilə istifadə etmiş olsun”*³⁴. V.Vaynrayxın verdiyi tərif dilçilərin çoxu tərəfindən qəbul olunmuşdur. İndi də həmin tərifə istinad olunur. Bununla yanaşı, bir sıra dilçilər həmin tərifin müəyyən cəhətdən qüsurlu olduğunu qeyd etmişlər. Britaniya dövründə ingilis dilinin müxtəlif dillərlə təmaslı əlaqələri güclü olmuşdur. Təmaslı əlaqələr prosesində müxtəlif sahələrə, o cümlədən də dinə aid sözlər ingilis dilinə keçmişdir.

Dil daim, fasiləsiz inkişaf edir, daim dinamikadadır. Lakin statik vəziyyət dilin müəyyən andakı, dövrdəki vəziyyətidir. Dəyişmələr iki statik dövr arasında baş verir. Dil bir statik vəziyyətdən digərinə doğru hərəkət edir. Bu hərəkət prosesində dil təsirlərə və belə təsirlərin nəticəsi olan dəyişmələrə məruz qalır. Bu prosesdə Britaniya amili ingilis dilinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Daha sonra qloballaşma prosesinin müasir ingilis dilinə təsiri və ingilis dilinin qlobal dil statusu almasının faktorları tədqiq edilmişdir. Qloballaşma istər qlobal, istər beynəlxalq, istərsə də başqa dillərə təsir göstərir. Şübhəsiz ki, qloballaşma şəraitində dilin təmizliyinin, onun normalarının qorunmasına ehtiyac daha yüksəkdir. Çünki məhz qloballaşma şəraitində dominant yad dillərin təsiri özünü daha güclü və sürətli şəkildə büruzə verir. Bu halda qloballaşmanın xüsusiyyətləri həlledici rol oynayır. Yeni anlayışlar, terminlər, sözlər axını kütləvi şəkil aldığından belə sözlərdən istifadənin özü vacib şərtə çevrilir. Hər dil sürətli dəyişmələrə daxili imkanları ilə cavab verə bilmir.

Qloballaşma şəraitində artıq bir neçə onillikdir ki, dünyada universal ünsiyyət vasitəsi olaraq ingilis dili çıxış edir. Bu isə digər faktorlarla yanaşı, ingilis dilinin özünəməxsus üstün xüsusiyyətlərə malik olması ilə də əlaqədardır.

³⁴ Вайнрайх, У. Одноязычие и многоязычие. О совместимости генеалогического родства и конвергентного развития // – М.: Новое в лингвистике, – 1972. вып. VI, – с.501-507.

Müasir dövrün qlobal dili olan ingilis dili Britaniya dövründən fərqli olaraq qloballaşma dövründə başqa dillərdən nadir hallarda sözlər alır. Yeni alınmalar bilavasitə reqlialyalarla bağlı olur. Qeyd edilən cəhət sahə terminologiyalarına münasibətdə də özünü göstərir. Təhlil göstərir ki, qloballaşma dövründə ingilis dilinə başqa dillərdən dini terminlər daxil olmur. Yeni terminlər ingilis dili materialları, ingilis dilinin sözdüzəltmə vasitələri ilə düzəlir. Təbii ki, bu halda Britaniya dövründə ingilis dilinə keçmiş dini terminlərdən, onların komponentlərindən istifadə edilir.

Apardığımız tədqiqat aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verir:

1. Bəşəriyyətin yaranması və yaradılması haqqında müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdən başlayaraq, müxtəlif dinlərdə dilin və sözün yaranması haqqında müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyələrin əksəriyyətində insanın ilahi qüvvə tərəfindən yaradıldığı kimi, dilin də ilahi qüvvə tərəfindən insana verilməsi fikri irəli sürülür. “Qurani-Kərim”in bir neçə ayəsində bu fikir təkrar-təkrar izah olunur. Aparılan tədqiqatın ilk nəticəsi olaraq, ingilis dilinin formalaşması və zənginləşməsində din amilinin rolu bir fakt olaraq meydana çıxır. Ümumiyyətlə deyə bilərik ki, böyük təsirə malik zəngin dillərin kökündə mifik təfəkkür və din faktoru durur.

2. İngilis dilinin zənginləşməsində Bibliyanın ivrit və yunan dillərindən ingilis dilinə tərcüməsinin müstəsna rolu olmuşdur. Belə ki, İncilin ingilis dilində 500-dən çox tərcümə variantı mövcuddur. Onların arasında Vilyam Tidneylin tərcüməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. V.Tidneyl ingilis dilinin incəliklərindən istifadə edərək o zaman üçün mümkün hesab edilən İncili böyük məharətlə ingilis dilinə tərcümə etmiş və kütlənin rahat qəbul edə biləcəkləri ifadələri İncilin tərcüməsində işlətməmişdir. İncilin Kral Ceyms versiyasının tərcümə variantı da ingilis dilinə öz töhfəsini vermişdir. Bu variantda çox sayda idiomların tərcüməsinə rast gəlmək mümkündür ki, onlar müasir ingilis dilini zənginləşdirmiş və hazırda da işlədilən idiomlar hesab edilir.

3. Gəldiyimiz nəticələrdən biri də ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində kilsə amilinin böyük rola malik olmasıdır. Bu prosesdə katolik kilsəsi və ingilis kilsələrinin rolu xüsusi qeyd

olunmalıdır. Katolik kilsəsinin dili latın dili olsa da bu dildə heç bir ölkədə danışılmırdı. Lakin latın dili katolik kilsəsi üzvlərinin Britaniya vətəndaşları və fərqli ölkələrdən olan ziyalıların bir-biri ilə ünsiyyətinə zəmin yaradırdı. Həmin dövəndə katolik kilsəsini ziyarət edənlərin sayı çox olduğundan və kilsənin əhaliyə təsir gücü böyük olduğundan dini sözlərin yayılması və qəbul edilməsi sürətlə baş verirdi. Qeyd edək ki, katolik kilsəsi və ingilis kilsəsi eyni xristian təməlinə əsaslanır. Lakin XVI əsrdə Kral Ceymsin hakimiyyəti dövründə ingilis kilsəsi katolik kilsəsindən ayrılmış və müstəqil fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. XVII əsrdə ingilis dilində işlənən sözlərin çoxu ingilis kilsəsində icra edilən xidmətlərlə bağlı idi. Din və dolayısı ilə ingilis kilsəsi həmin dövənlərdə ingilis dilinə V.Şekspirin əsərləri vasitəsi ilə də çox böyük təsir göstərmişdir. Şekspirin əsərlərində çox miqdarda yeni sözlər işlənmiş və bu sözlərin arasında dini terminlər üstünlük təşkil edirdi.

4. Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dinin ingilis dilinin lüğət tərkibinin müxtəlif təbəqələrinə təsiri iki istiqamətdə olmuşdur. Birinci istiqamət dini terminlərin və dini leksik vahidlərin dilin müxtəlif leksik təbəqələrində, xüsusən ümumişlək leksik qatında və müvafiq terminologiyasında işlənməsini əhatə edir. İkinci istiqamət metaforlaşma hadisəsi ilə bağlı özünü göstərir. Müxtəlif konseptual metaforlarda işlənən sözlərin dairəsinin və eləcə də, onların mənalarının genişlənilib artması hadisəsi baş verir. Dinin yayılması tarix boyu müxtəlif dillərin lüğət tərkibinə təsir edərək onların zənginləşməsində xüsusi yer tutmuşdur. Bu mənada ingilis dilinin leksik təbəqəsinin zənginləşməsində də din amili mühüm rola malikdir.

5. Alınan nəticələrdən biri də alınma dini şəxs adları ilə bağlıdır. Müasir ingilis antroponimlər fondu qədim və müasir ingilis mənşəli, həmçinin alınma adlarla zəngindir. İngilis antroponimiyasında dini adlar xüsusi bir lay təşkil edir. Dini kitabların, xüsusən də Bibliyanın ingilis dilinə tərcüməsi, ölkədə xristianlığın yayılması Bibliyadakı şəxs adlarının uşaqlara qoyulmasına zəmin yaratmışdır. İngilis dilində işlənən və Bibliyadan götürülmüş dini adların mənşəcə qədim yəhudi dilindən olması aydınlaşır. Ümumiyyətlə, Bibliyada işlənmiş şəxs adlarının hər biri ingilis dilinin adlar sisteminə daxil

olmuş, müəyyən qisim adlar bədii ədəbiyyatda, habelə dini mənbələrdə və dinə aid mətnlərdə müşahidə olunur.

6. İngilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin tədqiqi din və dilin əlaqəsini danılmaz fakt kimi ortaya qoyaraq bu prosesdə dini inancların rolunu vurğulamağa əsas yaradır. Aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, ingilis dilində sözlərinmə prosesində din amilinin, dini inancların rolu böyük olmuşdur. Bunlar arasında ən böyük monoteist dinlər Yəhudilik, Xristianlıq və İslam olaraq qəbul edilmişdir. İudaizm, İslam və büt-pərəstlik vasitəsi ilə müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olan alınma sözlərin etimologiyasına gəldikdə, bunlar əsasən həmin dinlərə mənsub olan dini kitabların, bu kitablardakı hökmlərin yayılması və tərcüməsi ilə bağlı olmuşdur.

7. Aparılan tədqiqata görə Britaniya imperiyası amili ingilis dilinin formalaşmasında və inkişafında mühüm rola malikdir. Bildiyimiz kimi Britaniya imperiyası bəşəriyyət tarixində ən böyük imperiya olmuşdur. İmperiya siyasəti ingilis dilinin yayılması və müstəmləkələrdə tam istifadə olunmasını tam təmin edirdi. Bu vəziyyət eyni zamanda ingilis dilinin başqa dillərlə əlaqəsinə səbəb olurdu. Belə halda dil əlaqələri müxtəlif din, etiqad və inanclar haqqında məlumatların yayılmasını gerçəkləşdirir və sözlərinmə prosesində dini terminlərin yer almasında mühüm faktor kimi qiymətləndirilir.

8. İngilis dilinin qlobalizasiyasına təsir göstərən əsas faktorlar Britaniya imperializmi, Amerika iqtisadiyyatı və siyasətinin dünyada hakim olması və ən əsası isə bu dilin qlobal dil statusu alma imkanını təmin edən özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Aparadığımız təhlillər göstərir ki, qloballaşma dövründə ingilis dilinə başqa dillərdən dini terminlər demək olar ki, daxil olmur. Yeni terminlər ingilis dili materialları, ingilis dilinin sözdüzəltmə vasitəsilə düzəlir. Təbii ki, bu halda Britaniya dövründə ingilis dilinə keçmiş dini terminlərdən, onların komponentlərindən istifadə edilir.

Aparılan tədqiqat işindən belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilinin sözlərinmə prosesində din amili öz liderliyini göstərmişdir və bunu nəinki ingilis dilinə bütün dünya dillərinə də şamil etmək olar ki, araşdırmaların gedişatında bu məsələ də diqqətimizdən kənar qalmadı.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. İngilis dilinin leksikasının zənginləşməsində ekstralinqvistik amillərin rolu // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2015. №1(93), – s.120-122.
2. İngilis dilində antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2015. №2, – s.109-114.
3. İngilis dilində dini ifadələrin semantik xüsusiyyətləri // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2017. № 3(103), – s. 112-116.
4. Влияние религиозных терминов на словарный состав английского языка // – Одесса: Научный Вестник Международного Гуманитарного Университета Серия: Филология, – 2017. Выпуск 30, том 2, – с. 4-9.
5. Религиозная терминология в заимствованиях английского языка // Actual problems of the theory and practice of philological researches Materials of the VIII international scientific conference, – Prague: – March 25-26, – 2018, – p. 22-24.
6. İngilis dilində alınma dini şəxs adları // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2018. № 3(107), – s. 154-157.
7. Əhdi-Cədidin latın dilindən ingilis dilinə tərcüməsinin ingilis dilinə təsiri // Hüseyn Cavid və Çağdaş Azərbaycan Filologiyası. Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: – 15 noyabr – 2018-ci il, – s. 574-582.
8. İslam dininin ingilis dilinə təsiri // Təhsil: Klassik və müasir yanaşmalar. Gənc tədqiqatçıların respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: – 19 aprel – 2019-cu il, – s. 357-361.
9. Bibliyanın ivrit və yunan dillərindən ingilis dilinə tərcümələrinin ingilis dilinə təsiri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XII Beynəlxalq elmi-praktik konfransının Materialları. – Bakı: – 30 aprel – 2021-ci il, – s.197-200.
10. İngilis dilinin sözlərin alınma prosesində kilsə amilinin rolu // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – 2021. XI c., №3, – s.54-59.

Dissertasiyanın müdafiəsi 14 sentyabr 2022-ci il tarixində saat 10⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 6 iyun 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.06.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 41048 işarə

Tiraj: 100 nüsxə